Radoje Radojević:

"LUČA MIKROKOZMA" U TUMAČENJU DUŠANA NEDELJKOVIĆA

U velikom prostornom nesrazmjeru, zauzimajući sedam desetina knjige, pojavio se predgovor dr Dušana Nedeljkovića Njegoševoj *Luči mikrokozma* (Grafički zavod, Titograd, 1963). S malo cinizma, mogli bismo reći da je u ovoj knjizi *Luča mikrokozma* stihovano-ilustrativni pogovor Nedeljkovićeve studije. Nastavljajući ustaljeni običaj profesionalnog svojatanja Njegoševoga djela, Nedeljković je ranije od Njegoša "napravio" - "guslara", "sakupljača i tvorca narodnih poslovica" i tome slično, a sad filozofa, i to Lajbnicovog sljedbenika i pisca društvene utopije. Tako je, još jednom, pjesnička misao Njegoševa zapostavljena, i to za račun spiritualističke spekulacije veleučenog Lajbnica. A to je učinjeno zato što *Luča mikrokozma* tobože nije ništa drugo nego "filozofska, kosmogonijsko-monadološka i društvena utopija", i to "originalna"! Veličina ovoga "otkrića" treba da nam nadoknadi odsustvo bar jednog jedinog slova o poetskoj vrijednosti spjeva od 2210 stihova.

Da bismo lakše shvatili zašto se Njegoševo djelo našlo na tome spiritualističkom žrtveniku, valja se osvrnuti na Nedeljkovićevo okretanje ka "lajbnicizmu" uopšte. Nedeljković je, 1950. godine, u predgovoru za *Sistem prirode* Pola Holbaha, opravdano suprotstavljao ovoga materijalistu-enciklopedistu metafizičaru Lajbnicu, govoreći za Lajbnicovu "predurađenu ("prestabiliranu") harmoniju" da je "**mračna metafizička mistika**" (podvukao R. R.). Šest godina kasnije, međutim, Nedeljković u predgovoru znamenitom djelu Holbahovu *Hrišćanstvo razgolićeno* i ne spominje Lajbnica, toga najvećeg apologetu Boga, pisca *Teodiceje*. To izostavljanje nije teško shvatiti kad pročitamo Nedeljkovićev predgovor i komentare za Lajbnicovu *Monadologiju*, štampanu 1957. godine. Formalno ne poričući metafizički i spiritualistički karakter Lajbnicovog učenja, Nedeljković se trudi da to učenje nekako što više "materijalizuje". Tu Lajbnicov spiritualizam postaje "pluralistički i dinamičan", pa tek što se nije pretvorio u materijalizam. Pluralizam, opet, skoro kao i da nije jedan vid dualizma. Ono što je glavno, "metafizički atom", odnosno monada, gubi svojstvo "božanske supstancije", koje joj je dao Lajbnic, jer je "dinamičke suštine". Lajbnicov Bog tu više nije ni bog jer se "kao kakav prosvećeni apsolutistički gospodar" izjednačio "sa samim svojim stvorenjima, ostalim monadama". "Predurađena harmonija" je najviši uzor za uređenje života na Zemlji, jer u Lajbnicovoj "piramidi monada" neće više biti razlike između onih "manje svjesnih" monada iz podnožja i "najsvjesnije" - **božanske** monade na vrhu. Jer, "Lajbnic je htio da prevaziđe i izmiri sve protivurječnosti i izmiri sva mišljenja ljudi, država, crkava i naroda, te zasnuje

vječiti mir i sreću ljudsku". U "božanskom gradu" će vladati "čista ljubav" koja "ispunjava svesni najbolji mogući svet božijeg grada kakva je vasiona, u kojoj je sve uzajamno izjednačeno ali i sve prosvećeno apsolutistički, tj. 'patrijarhalno despotski' povezano". Tako mistifikujući već isuviše mistične pojmove kojima se Lajbnic služio da bi izmirio nauku i teologiju, materijalizam i spiritualizam, Nedeljković podiže do najviših dometa naučne, borbene, prosvjetiteljske i humanističke misli, ne odvajajući ono što je Lajbnic stvarno dao ljudskoj misli i nauci od njegovih dvorsko-činovničkih, feudalno-buržoaskih "ideja" o ljudskoj sreći. Tako nam i kroz taj rad i kroz rad o *Luči mikrokozma* Nedeljković nameće svoju "podsvojčad" - "humanističke" "samooslobodilačke i oslobodilačke", "samostvaralačke i stvaralačke", "ideje" o "carstvu istinome"...

Na isti način pokušava Nedeljković i u predgovoru *Luči mikrokozma* da "materijalizuje" i "poetizira" mistične i metafizičke predstave kojima zamjenjuje ustaljene pojmove za mnoge društveno-istorijske i etičke kategorije, tako da i čisto leksički daje drugi smisao i Lajbnicovom učenju i Njegoševoj pjesničkoj misli, pa društvene odnose svodi u statične idealističke okvire "vječne božanske pravde i ljubavi". Kad Nedeljković za Njegoševog Boga kaže da je "luča sviju luča", onda to nije Bog nego svjetlost, kao što Lajbnicov "metafizički atom" (monadu) transformiše u "istinske atome prirode i elemente stvari". A kroz pojam svjetlosti, Nedeljković hoće da "materijalizuje" i Njegoševo shvatanje svijeta i kaže: "Ovim je Njegoš još jednom istakao, poput Spinoze i Lajbnica, i **svakog doslednog materijalizma** (podvukao R. R.), kao i svake monadologije, odlučujući karakter stvaralaštva celine bića pre delova, tj. luče sviju luča, možda monade, ili, alegorijski i mitski rečeno 'svemogućeg tvorca'" itd.

Smatrajući *Luču mikrokozma* za filozofski traktat u desetercu, Nedeljković joj od poetskih svojstava priznaje samo oblik epa. Da bi nas uplašio i od same pomisli da njegov rad nije krajnji domet dijalektičko-materijalističke i marksističke analize, Nedeljković čak marksiste koji su do sada pisali o ovome djelu označava kao metafizičare i mistike, ali ne kaže da li tako o njima misli "u načelu", ili zato što smatraju da ovo djelo ima metafizičku i mističnu idejnu osnovu. S pravom zamjerajući ostalim autorima što su oblik pitanja, koja je Njegoš u svojim stihovima postavljao, shvatali kao odgovore, Nedeljković čini to isto, i još gore, dovodeći do "savršenstva" vještinu rukovanja citatima. On "ne vidi", a možda zaista i ne vidi, da Njegoš bez ikakvog filozofskog sistema - ni sopstvenog ni usvojenog - postavlja naporedo pitanja i daje odgovore, koji opet ne znače odgovore nego nova pitanja: idealistička i metafizička, kao i materijalistička i dijalektička, koja su oblik pjesnikovog načina kazivanja sumnji, protesta i nadanja. I umjesto da opravdano protivljenje shvatanju da je *Luča mikrokozma* odraz Njegoševa dualističkog pogleda na svijet i vjerovanja u preegzistenciju - okrene ka

stvarnom traganju za misaonom suštinom Njegoševe poezije, kojom je izrazio nezadovoljstvo ljudskim znanjima o prirodi svijeta i društva, nezadovoljstvo redom stvari na zemlji i postojećim odnosima među ljudima, sve na jedak i prilično satiričan način, Nedeljković nas plavi mutnom rijekom idealizma, metafizike, nacionalne i ostale mistike. Služeći se Njegoševim perom, Nedeljković piše sopstvenu monadološku **utopiju nebeskog društva** "vječne harmonije" i radosti u "carstvu istinome", u "soglasiju opštem" i "večnoj svetlosti".

Imajući u vidu istorijske ocjene društveno-ekonomskih i političkih uslova u kojima je nastala Lajbnicova *Monadologija,* Nedeljković udešava indirektne analogije pomoću kojih bi "stvorio" objektivne društveno-ekonomske i političke uslove pogodne za nastanak Njegoševa monadološko-utopijskog pogleda na svijet. Postupajući tako kao da baš on sve prvi otkriva, nadugačko razmatra te uslove u Crnoj Gori i ostalim južnoslovenskim zemljama, izvodi misaonu genezu nastanka *Luče mikrokozma* upoređivanjem s Njegoševim ranijim pjesmama. Nedeljković daje onakva tumačenja istorijskim zbivanjima, Njegoševih odnosa prema njima i njegovoj poetskoj misli kako mu je lakše oblikovati filozofsku figuru Njegoševu prema unaprijed skrojenoj filozofskoj odori. Tako se, po Nedeljkoviću, Njegoš, "lišen svakog drugog presudnog oružja, latio utopije *Luče mikrokozma* i soglasija opšteg, idealne zajednice njenog nebeskog carstva svetlosti i večite ljubavi da samoživo i samodržavno odvratnom figurom Satane i samog kolebljivog Adama unapred postidi i razoruža buduće Todore Mušikine i Markiše Plamence koji će se pokolebati i privoleti crnome, porobljivačkom Osman-pašinom carstvu vojnog feudalizma, a ropstva naroda i ljudi". Po Nedeljkoviću, ovim djelom Njegoš je uputio "diplomatsku opomenu knjazu Milošu" i svima ostalima koji su se kolebali. Zatim Nedeljković kaže da je *Luča mikrokozma* napisana jezikom i predstavama pristupačnim "širokim narodnim masama i njihovom kvazi-hrišćanskom mentalitetu". A *Luča mikrokozma* niti je akt za rješavanje neposrednih ciljeva Njegoševe političke misli, niti je pisana predstavama i jezikom bliskim i razumljivim širokim narodnim masama. Naprotiv, ovo djelo i danas ima vrlo malo čitalaca, a još ih manje može stvarno shvatiti ljepotu poezije i veličinu misli u njoj, baš zbog teškog alegorijskog izraza, zbog klasicističkih primjesa u velikom obimu, zbog mnoštva rusizama i arhaičnih oblika.

Tako je, po Nedeljkoviću, Njegoš zamislio i "projektovao u nebo... savremeno, božansko društvo ostvarene slobode" uzimajući za obrazac bratstveničko i plemensko, patrijarhalno društvo crnogorsko. I to baš ono siromašno, neprosvijećeno, nesložno i u krvnu osvetu ogrezlo plemensko društvo!... A da li je iko bolje od Njegoša shvatao svu čemer toga društva, pritisnutog spoljnim i unutrašnjim zlom? Zar nije sam Njegoš prolio dosta te iste, bratstveničke i plemenske krvi, da bi razbio samovolju i partikularizam, ujedinio snage za borbu protivu spoljnih

neprijatelja i za ostvarenje ekonomskog, političkog i kulturnog napretka Crne Gore. Kako je Njegoš mogao u svojevrsnoj plemenskoj demokratiji, za Evropu već odavno arhaičnoj, čije blagodeti ni takve kakve su bile nijesu mogli uživati nejaki, viđeti uzor za "rađanje svjeta istinoga"? On taj ideal nije vidio ni u prosvijećenim despotijama, što je osobito pokazao u opisu Mletačke republike. Nedeljković kaže da je Njegoš u aristokratsko-kapitalističkom Trstu vidio već "ostvareno blagostanje, slobodu i blaženstvo mravlje i pčelinje **komune**" (podvukao R. R.). A Njegoš je, u lošoj prigodnoj pjesmi "Tri dana u Trijestu", samo opisao svoj boravak u društvu obrazovanih i predusretljivih ljudi, u gradu koji je kroz miran život postigao ekonomski i kulturni napredak do kakvog će Crna Gora morati još dugo da pati i krv proliva. Kad bi bilo kao što veli Nedeljković, nerazumljivo je onda zbog čega bi Njegoš "presađivao" na nebo crnogorsko društvo a ne tršćansku "komunu". To "presađivanje" je svojski izvršio sam Nedeljković, te božansko vijeće sasvim liči na crnogorski senat, bregovi nebeski odgovaraju bregovima crnogorskim, arhangeli šede na svojim bregovima "kao crnogorski glavari na svojim" (biće da su crnogorski glavari upravljali svojim plemenima iz pitomijih nizina a ne s vrhova pustih brda). Razumije se da, po Nedeljkoviću, Njegošu pripada, kao i Bogu na najvišem nebu, mjesto na vrhu Lovćena. E, ali Nedeljković tu vodi dalekosežniju "personalnu politiku". On, u skladu s nacionalnom i velikonacionalnom mistikom, u skladu s pravim buržoaskim nacionalizmom, i nekim Njegoševim sanjarskim mislima o brzom oslobođenju i ujedinjenju naših naroda i o svome povlačenju iz svjetovne vlasti, smješta Njegoša u Pećku patrijaršiju, da bi odatle zračio kao duhovna luča, kao druga monada po redu u hijerarhiji vaskrslog Dušanovog carstva, svemu Srpstvu i Slovenstvu...

Napadajući Gezemana, Nedeljković kaže da se Njegoš "trudio" da u bratstveničkoj i plemenskoj zajednici "humanistički i slobodarski sagleda i suštinu čoveka i čovečanstva", pa se ruga i samoj ideji o "apsolutnoj crnogorskoj državi" koja bi **čak** bila i "nacionalno slobodna". Njegoš je, eto, prerastao tričave buržoaske ideje o nacionalnoj slobodi, da bi "toj buržoaskoj 'nacionalnoj slobodi' baš suprotstavio istinsku slobodu Crne Gore". I to je, znači, mislio Njegoš, koji je toliko učinio da stvori slobodnu, modernu državu s čvrstom centralnom vlašću, od zaostalih i samovoljnih crnogorskih plemena, uspješno nastavljajući već davno započeti proces stvaranja crnogorske države! I ko bi, osim Dušana Nedeljkovića, mogao tvrditi da to nije bilo, na onoj etapi društvenog razvoja, progresivno?! Nije li se baš preko takvoga toka stvari, malo docnije, Crna Gora zaista razvila u siromašnu ali nacionalno slobodnu i civilizovanu državu.

Od Njegoševe ideje o oslobođenju i ujedinjenju svih Južnih Slovena, koja ga je navela da prvi napiše riječ *Jugoslavija,* Nedeljković pravi čitav mit i navodi kako je Njegoš, u spisku pretplatnika, jugoslovenske pokrajine pisao onim redom

kojim mi danas pišemo socijalističke republike, pa je time prorokovao socijalističko federativno uređenje naše zemlje! Uz to, Njegoševe riječi iz pisma Simi Milutinoviću, u kome ga je zamolio da se postara oko štampanja *Luče mikrokozma,* uz izvinjenje što svojega učitelja i prijatelja zatrđuje tim poslom, i napomenu o hladnoći lažnog prijateljstva u savremenom građanskom društvu, Nedeljković pripisuje njegovom utopijskom okretanju ka nebeskom "soglasiju opštem". Isto tako, Njegoševo meditiranje, na istu temu, o životu mrava i pčela, Nedeljković pretvara u njegovu želju da naslika u "nebeskoj projekciji" *(Luča mikrokozma* je treća, "nebeska redakcija" ovoga spjeva, kao da je pisana na nebu!) "carstvo ljubovi", Nedeljković je iz ovoga izveo premisu da je *Luča mikrokozma* - "filozofska, kosmogonijsko-monadološka i društvena utopija", da je Njegoš time sam odredio prirodu ovoga djela. Njegoš, evo, nije mogao, kao kulturan i uman čovjek, ni pokazati svoje uzvišeno shvatanje prijateljstva, svoju humanu želju da svi ljudi žive u slozi, međusobnom poštovanju i pomaganju, a da od toga ne ispadne filozofska proklamacija! Nego, ovo spada u istu vrstu Nedeljkovićevih "dokaza" kao i to što Njegoševu molbu Simi Milutinoviću Sarajliji u istom pismu, da *Luču* ukrasi "idejalnim vinjetom", tumači kao potrebu da se utopija "idealnog društva" ukrasi "idejalnim vinjetom", a ne kao jednostavnu pjesnikovu želju da mu knjiga izgleda ljepša.

Ni Nedeljkovićevo, iako opravdano, protivljenje beskrajnom traženju uzora za *Luču mikrokozma,* ne donosi koristi, kad on sam nalazi lošiji uzor nego svi kritikovani mističari i metafizičari. Neshvatljivo je radi čega se toliko vremena trošilo i troši, koliko na besplodno traganje za uzorima na koje se Njegoš mogao ugledati, ili se unekoliko ugledao, toliko na čišćenje od raznih uzora i sličnosti da bi se opet pronašao neki novi uzor. Prije svega, u *Luči* se može naći tragova dosta raznih mitova, antičke i srednjovjekovne misaone i pjesničke simbolike, dodirnih tačaka s mnogim djelima. Kad bi se išlo tim putem, ne bismo mnogo djela u svjetskoj književnosti mogli nazvati potpuno originalnim. Do iznemoglosti spominjani Miltonov *Izgubljeni raj* mogao je izvršiti uticaj na Njegoša. Pa i ako ga je izvršio, je li *Luča mikrokozma* zbog toga manje vrijedno djelo i Njegoš manji pjesnik? Taj uticaj, uostalom, ne bi govorio u prilog dosadašnjim tezama o idejnoj osnovi ovoga spjeva, jer bismo lakše našli potvrdu za borbeni i dobrim dijelom satirični karakter *Luče mikrokozma*. Starohebrejska legenda o Satani bila je svima dostupna, pa su je satirično iskoristili i Dante i Milton. Pa čak i Anatol Frans u romanu iz pariškog života *Pobuna anđela*. I Dante i Milton i Njegoš bili su pritisnuti predstavama i simbolima svoga vremena, manje ili više okovani stegama religije, spolja ili iznutra - svejedno. A opet su svi veliki pjesnici, nama i danas tako bliski, iako su nam neki njihovi motivi i sredstva izraza tako daleki, jer su pjevali o slabostima i veličini čovjekovoj, vjerujući u njegovu budućnost.

Njegošev odnos prema mađarskoj revoluciji od 1848. Nedeljković potpuno iskrivljuje i predstavlja kao da je Njegoš bio za revoluciju, a time samo produžava nacionalno-romantičarsku i mističnu liniju nekih drugih autora. Kao da Njegoš nešto gubi od ljudske i pjesničke veličine što nije shvatio, što nije, tako reći, mogao shvatiti, u onom vremenu i onim uslovima, tok i značaj buržoasko-demokratskih revolucija u Evropi. Najzad, mi znamo da ni sam vođa mađarske revolucije, Košut, nije sve dobro shvatao ili je ponešto suviše dockan shvatio, pa je zato i vodio onakvu nacionalnu politiku, koja je išla isključivo u prilog mađarskom plemstvu i buržoaziji, i kojom je objektivno doprinio propasti revolucije. Nedeljković dobro zna da nije bilo tako, pa zato i navodi za dokaz svoje tvrdnje samo Njegoševe riječi koje je izrekao docnije, kad je razočarano pisao da su "Slavjani za ropstvo rođeni" i ostalo. Sve u svemu, Nedeljković hoće da revolucioniše Njegoša da bi lakše umanjio njegovu stvarnu, objektivnu revolucionarnost, i lakše mu poturio neplodne metafizičke ideje o monadološkom utopizmu. Zato i Njegošev humanizam "približava" komunističkom humanizmu, kao da ima potrebe za upoređivanjem naučne, revolucionarne misli Karla Marksa s humanizmom Njegoša pjesnika - mislioca i borca za slobodu. Uostalom, pravi humanizam je svaki na svoj način veliki, samo se ostvaruje različito, zavisno od društvenih uslova, od sredstava kojima njegovi nosioci raspolažu u određenom trenutku borbe za slobodu, ravnopravnost i dostojanstvo čovjekovo.

Morao se Nedeljković pomučiti dok je uklopio junaštvo u uzlaznu, a čovještvo u silaznu dijalektičku liniju. On junaštvo shvata kao manje vrijednu moralnu kategoriju, pa se, po njemu, Njegoš "laća junaštva" kad mu čovještvo više ne pomaže. Razumljivo je da ljudi ne bi junaštvom rješavali društvene suprotnosti kad bi to mogli postići isključivo čovještvom, ako ni radi čega drugog, a ono da ne bi i sami ginuli. No, ako Njegoš, na uzlaznoj fazi razvitka oslobodilačke borbe, uviđa da ne postoje objektivni uslovi za narušavanje postojećeg dijalektičkog jedinstva suprotnosti - "oružanu negaciju negativnog" (D. N.) to jest uništenje feudalnog porobljivača, onda to nije stvar njegovih etičkih pogleda na sredstva oslobodilačke borbe. Za Njegoša je junaštvo bilo najviši izraz čovještva jer je znao da junaštvom čovjek može uništiti sve ono što ga "niže skota stavlja". Ali, ovo osvećivanje i posvećivanje čovještva takođe ima važno mjesto u sistemu Nedeljkovićevih mistifikacija.

Posebno je zanimljivo kako je Nedeljković očas "raskrstio" sa Satanom. Tu Satana "samoljubivom pohlepnošću... zahteva tiransko apsolutno samodržavije za sebe i čak za svakoga svoga vojnika" pa svoj govor završava "bacanjem **nazadnjačke parole** (podvukao R. R.) povratka na stari 'prvi zakon', po čemu liči na turske feudalce koji obećavaju svojim vojnicima posede". Nedeljković, oslanjajući se na spoljna, formalna obilježja karakterizacije likova u *Luči,* koja

odgovara ne samo mitskim i religioznim predstavama nego i ustaljenim simbolima u umjetničkom izražavanju, po kome je Satana simbol zla a Bog simbol dobra, jednostrano shvata oba zavađena nebeska tabora. Zato i onako žestoke riječi Satanine, upućene Bogu, kojima optužuje svoga "sopernika" da je iskoristio haos propasti "prvih" nebesa i dočepao se vlasti, Nedeljković šturim riječima savremenog žargona proglašava za bacanje nazadnjačkih parola. Ovđe je Nedeljković izokrenuo smisao riječi "samodržavije" jer je za Njegoša i Bog samodržac (kad bi Bog postojao bio bi jedini pravi samodržac). Satana ne traži svu vlast za sebe, nego samo hoće da imaju "svi jednaka prava", da se svaki na svome nebu "gordi i veliča". Uzalud ga Nedeljković naziva skolastičarem. Satana veoma uvjerljivo izlaže kako je "gordi vladac neba svemogućstvo sebi prisvojio". Nedeljković, da bi đavola prikazao još crnjim nego što je, izopačuje njegove riječi upućene arhangelu Mihailu, kojima Mihailu priznaje jednakost u činu ali ga smatra duhom mnogo nižim od sebe, tako kao da Satana vidi Mihaila "nižim" u budućnosti, nakon dobijene bitke Satanine protivu Boga, a ne - kao što je u stvari - da je Mihailo niži duhom zbog toga što nije kao Satana proniknuo u "tainu" božanske vlasti. Ali, za Nedeljkovića Satana **mora** predstavljati "svet klasnog društva, feudalizma i tiranije", iako je za Miltona - možda - predstavljao samo lik Kromvela...

Da bi kojekako sklopio zamišljenu sliku, Nedeljković Njegoševe stihove proizvoljno upoređuje i tumači, a i gotovo po pravilu pogrješno navodi, izostavlja one koji mu smetaju i - nadasve neshvatljivo - mijenja! Isto tako je neshvatljivo kako Nedeljković može u jednome tekstu nebrojano puta citirati iste stihove, ili djelove stihova i rečenica. Nedeljković navodi, i to računajući samo one koje izdvojeno i u cjelosti citira, ravno 1522 stiha, što zauzima jednu petinu čitavog njegovog predgovora. Kad bismo izbrojali i Njegoševe riječi koje Nedeljković utkiva u svoj tekst (djelove stihova i cijele stihove i navode iz proznih tekstova) nevjerovatno bi se smanjio broj Nedeljkovićevih riječi u ovome predgovoru. Tačno, ali ni to ne prvi, tvrdeći da je u Posveti Simi Milutinoviću Sarajliji sadržana idejna osnova čitavog spjeva (ali kakva?), u osam početnih stihova - od trećeg do desetog - citata, Nedeljković pravi četiri grješke, a na grješci iz osmog stiha zasniva dobar dio svojih postavki. Bilo mu je dovoljno riječi "smjeloga slučaja" zamijeniti riječima "slijepoga slučaja", pa da umjesto Njegoševe apoteoze čovjeku koji, kraj svega, "sam sobom čudo sočinjava", "čudo" u smislu ljepote, snage uma i stvaralaštva ljudskog, ispadne da bi plod takvog "vulgarnomaterijalističkog" slučaja bio "smejurija, strahota, sirotinja i nemoguće čudo". Kako Nedeljković gradi svoje postavke na pogrješnom tumačenju Njegoševih stihova, pokazuje i primjer njegovog tumačenja 266. stiha iz šeste pjesme *Luče,* đe Njegoš samo stihuje jevanđeljsku legendu o bogočovjeku, Hristu, koji se u čovječijem liku pojavljuje na

Zemlji, da bi na njoj poživio kao i ostali ljudi, umro na krstu i vaskrsnuo ("obuka se u čelovječestvo"), Nedeljković veli da se Hristos "obukao... baš u **čovečnost** (podvukao D. N.), toliko bitnu i odlučujuću za Njegoša i njegov oslobodilački i borbeni humanizam".

Na kraju ovoga osvrta valja se zapitati: šta je postigao Nedeljković svojim radom i da li je iščupao Njegoševu poeziju i poetsku misao iz zagrljaja mističnog i metafizičkog polipa? Iz ove kratke analize Nedeljkovićevog predgovora možemo izvesti logičan zaključak da je on samo postigao zamjenjivanje dualizma i pre-egzistencije, koji su do sada pripisivani Njegošu, ništa manje crnom mistikom i metafizikom. Očito je da Njegoševu poetsku misao jednako zatamnjuje "marksistička" magla kao i dim iz kadionice.

(Ova rasprava objavljena je u časopisu "Savremenik", br. 8-9, Beograd 1965, str. 227-232, i u knjizi Radoja Radojevića "Osporavana kultura", Podgorica 2006, str. 7-18).